

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МУЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

© Булик-Верхола С. З., 2009

Статтю присвячено класифікації музичних термінів української мови за словотвірною структурою. У процесі дослідження описано терміни-однослови, терміни-словосполуки, а також графем-символи; виявлено низку граматичних особливостей музичних термінів.

Article is devoted to Ukrainian language musics terms classification by word-formative structure. During the research one-word terms, multy-word terms and graphic symbols are described. The number of musics term geammar peculiarities are found.

Термін – структурно-смилова єдність, що позначає певне наукове поняття. «Термін, чи то слово (просте чи складне), чи словосполука (досить різні за ступенем розгляду складових частин), є одним знаком, якому відповідає одне поняття. Маючи складну внутрішню семантичну структуру, термін є єдиною, окремою, самостійною одиницею найменування» [1, с. 35, 36].

Питання структурної та граматичної організації терміносистем у різних аспектах розглядають у своїх працях такі вчені, як В. Даниленко, І. Кочан, Т. Кияк, Є. Карпіловська, Л. Симоненко, І. Галенко, А. Крижанівська та ін. Елементами структурного типу вважають основу слова, словотворчу морфему (афікси), слово у межах складених термінів, символ у складі особливого типу графем-символів.

Метою цього дослідження є структурно-граматична характеристика музичної термінології української мови. Аналіз структурно-граматичної будови музичних термінів української мови є актуальним, адже він розкриває перспективи вивчення джерел поповнення музичної терміносистеми, сприяє виявленню проблем сучасної термінології та дає змогу запропонувати способи їх розв'язання.

Використовуючи структурну класифікацію В. Даниленка, у музичній термінології виділяємо два засоби вираження спеціальних понять: **словесні** та **несловесні**, які «входять в загальну знакову систему, але відрізняються особливими властивостями» [1, с. 7].

Серед **словесних засобів** виділяємо такі структурні типи:

І. Терміни-однослови, а саме:

а) непохідні слова, які на синхронному зрізі не мають мотиваційної бази: *бас, вальс, гімн, дзвін, доля, дуда, жига, звук, ключ, кода, кобза, ліга, лад, метр, мі, опера, ріг, рондо, ритм, такт, темп, тон, труба, тенор, соло, хор, fuga* та ін. Цей структурний тип представлено власне українськими (*дзвін, звук*) та запозиченими термінами, про непохідність яких свідчить етимологічний аналіз (*бас* – через поль. з іт. – низький голос, музичний інструмент [2, т. 1, с. 146, 147], *гімн* – через поль. з лат. – хвалебна пісня [2, т. 1, с. 514]);

б) похідні афіксальні слова, в яких виділяємо основи та словотворчі афікси: *гармонічний, голосниця, денцівка, затакт, коломийка, кувця, ладовий, лірник, мажорний, оркеструвати, підголосник, підголосок, розробка, скрипка, сопілка* та ін.

Серед термінів з похідною основою виокремлюють суфіксальні (*арфістка, бербениця, смичок, ладовий*), префіксальні (*відголос, затакт, підгриф*) та префіксально-суфіксальні утворення (*приструнок, підбородень, підголосник*);

в) похідні складні слова, тобто ті, у яких можна виділити кілька основ: *бюгельгорн, дуодецима, доброзвуччя, інструментознавство, звукозапис, звукоряд, концертмейстер, квінтдецима, метроритм, нотоносець, однозвук, тактомір, терцквартакорд, тонорід, фортепіано* та ін.

Об'єднання твірних основ у двокореневі слова відбувається в українській мові за допомогою інтерфіксів (*дв-о-денцівка, лад-о-тональність, нот-о-носець*), а в запозичених складених термінах інтерфіксів не виявлено (*бюгельгорн, дуодецима, концертмейстер, фортепіано*); деякі запозичені терміни складаються з трьох коренів: *домінантсекундакорд, доміантсептакорд, квартсекстакорд, терцквартакорд* та ін.;

г) терміни прикладкового характеру, тобто терміни, що складаються з кількох слів, об'єднаних в одній номінації: *арт-рок, бас-кларнет, бас-октавіст, блок-флейта, генерал-бас, до-мажор, дубль-бемоль, дубль-дієз, комедія-балет, тенор-тромбон, техно-поп, фа-мажор, флейта-палиця, флейта-ніколо*. Утворення такого зразка мовознавці трактують по-різному: В. Даниленко вважає, що це словосполуки, Н. Клименко – складні слова. І. Галенко переконливо довела, що терміни такого типу є складеними композитами (складеними словами або зближеннями) [3];

г) абрєвіатури в українській музичній термінології трапляються не часто: *ДТК* – добре темперований клавір, *ЕМ* – електронна музика, *музакадемія, музкомедія, музстудія, музучилище, музфонд, тонстудія*.

II. Терміни-словосполуки (складені терміни), а саме:

а) вільні словосполуки, у яких кожен із компонентів – термін, і кожен може вступати у двосторонній зв'язок: *вокальна музика, вокальна партія, вокальний ансамбль; партесний концерт, скрипковий концерт, фортепіанний концерт; гармонічний мінор, мелодичний мінор; гармонічне багатоголосся, гомофонно-гармонічне багатоголосся, підголосково-поліфонічне багатоголосся* та ін.;

б) зв'язані словосполуки, у яких компоненти, узяті ізольовано, можуть бути і не бути термінами, а в поєднанні вони терміни: *абсолютний слух, англійський ріжок, велика секунда, головна партія, довга пауза, недосконала модуляція, спорідненість тональностей, стійкі тони, чиста кварта, швидкий темп* та ін.;

Основну кількість музичних термінів складають іменники. «Серед термінів найчастотніші іменники, бо доміантною семантичною властивістю терміна є вираження науково-технічних понять про предмети, якості, дії: це найменування предметів, номінація дій, якостей чи відношень» [4, с. 11].

В українській мові наявні музичні терміни-іменники чоловічого роду (*голосник, заспівувач, ноктюрн, сопілкар, речитатив*), жіночого (*арфа, баркарола, катеринка, рапсодія, симфоніста*) та середнього (*брязкало, голосоведення, дульце, інструментування, таракальце*). Значна частина музичних термінів змінюється за числами (*валторна – валторни, оркестр – оркестри, романс – романси, сопілкар – сопілкарі, тризвук – тризвуки*), проте трапляються одининні (*арт-рок, голосоведення, інструментування, музика, неоромантизм, оркестрування*) та множинні іменники (*бунти, гуслі, гусята, коники, ложки, плечі, тарілки, цимбали*). Незмінювані іменники середнього роду представлені в українській музичній терміносистемі запозиченнями з різних мов: *адажіо* (частина твору) (іт.), *арпеджіо* (іт.), *банджо* (англ.), *бельканто* (іт.), *до* (лат.), *капричіо* (іт.), *контральто* (іт.), *концертино* (іт.), *ля* (лат.), *піаніно* (іт.), *попурі* (фр.), *скерцо* (іт.), *соло* (іт.), *сольфеджіо* (іт.), *тремоло* (іт.), *тріо* (іт.), *туше* (фр.).

Завдяки лексико-граматичній універсальності іменники є термінами-однословами (*аплікатура, вібрація, вождь, в'язка, лявониха, рапсодія, стрій, штиль*) або входять у складені номінації (*бубон з брязкальцями, велика басова труба, верхній допоміжний ступінь звукоряду, висхідний ввідний тон*,

зміна ключових знаків, тісне розташування акорду, читати з листа, язичковий духовий музичний інструмент).

Характерною ознакою музичної термінології є наявність прислівників, які називають темпи (*grave* – поважно, серйозно, суворо, повільно, *lento* – повільно, *presto* – швидко, *sostenuto* – стримано, зосереджено, *veloce* – швидко, легко), динамічні відтінки (*forte* – сильно, голосно, *mezzo forte* – напівголосно, *mezzo piano* – напівтихо, *mezzo voce* – півголосом, *piano* – тихо), характер і способи виконання музичних творів (*abbandono* – пригнічено, засмучено, *cantabile* – співуче, *dolente* – сумно, жалісно, *feroce* – дико, гнівно, *teneramente* – ніжно). Ці терміни запозичено з італійської мови у незмінній транслітерації, їх записують у партитурах переважно латинськими літерами, хоча трапляються й кириличні написи (*grave*, *крещендо*, *кантабіле*, *скерцандо*, *транквільо*). Інколи в нотах використовують переклади італійських назв, що позначають темпи (*жваво*, *повільно*, *протяжно*, *швидко*), характер і способи виконання (*весело*, *граціозно*, *жалісно*, *урочисто*). Ці слова вільно функціують в українській літературній мові й зберігають термінний характер лише в науковому музикознавчому контексті.

Деякі дослідники розглядають терміни-прислівники лише як субстантивовані. Зокрема, О. Ахманова зазначає: «Не легше субстантивуються в термінній системі й прислівники. Так, наприклад, у лінгвістиці є ціла низка термінів, що запозичені з галузі теорії музики. Напр., *алLEGRO* (термін відповідніший, ніж його описовий еквівалент «швидкий темп мовлення») є вже не прислівником, а синонімом субстантивованого словосполучення, тобто іменником» [5, с. 12]. У цьому випадку йдеться не про музичне значення терміна, а про лінгвістичне. У музичній термінології наявні все-таки прислівники (*анданте* – помірно, повільно, *імперіозо* – владно, *індечізо* – нерішуче, непевно, *лярго* – широко, протяжно, дуже повільно, *престо* – швидко, *релігіозо* – релігійно, *рубато* – вільно, *сордаменте* – глухо, *віво* – жваво).

Унаслідок процесу субстантивації прислівника в межах аналізованої терміносистеми виникають омоніми. Зокрема, терміни, що позначають музичні темпи, є прислівниками, а назви творів та їхніх частин, які виконують у цих темпах, – іменниками: *адажіо* – спокійно, повільно, у повільному темпі та *адажіо* – частина твору (симфонії, концерту, сонати, квартету), написана в повільному темпі; *алLEGRO* – весело, швидко, життєрадісно, у швидкому темпі та *алLEGRO* – частина твору в симфонії, концерті, сонаті, умовна назва п'єси, яка написана в цьому темпі і не має спеціальної назви; *анданте* – повільно, помірно, у темпі, що відповідає помірному крокові й *анданте* – частина музичного твору, умовна назва п'єси, яка написана в помірному темпі та не має спеціальної назви.

Термінів-прислівників, які виникли на українському мовному ґрунті, мало, їх утворено від прикметникових твірних основ за допомогою суфікса -о-: *віртуозно*, *енгармонічно*, *звучно*, *інтонаційно*, *мелодійно*, *музично*, *наспівано*, *ритмічно*.

Для позначення дій та процесів у музичній термінології вживають дієслова. Їх кількість обмежена: *акомпанувати*, *аранжувати*, *виконувати*, *грати*, *диригувати*, *інструментувати*, *музикувати*, *оркеструвати*, *співати*. Натомість дієслова є невід'ємними частинами складених термінів (*бити в барабан*, *виконувати сонату*, *грати на інструменті*, *диригувати оркестром*, *оркеструвати музичний твір*, *співати мелодію*, *читати з листа*). У межах складених музичних термінів трапляються дієприкметники (*збільшений інтервал*, *зменшена квінта*, *обернений акорд*).

Для позначення характеру і способів виконання, прискорення та сповільнення темпу в українській музичній термінології використовують запозичені терміни з італійської мови, які узвичаєно перекладати дієприслівниками: *addolcendo* – пом'якшуючи, *calando* – затихаючи, *espirando* – завмираючи; *accelerando* – прискорюючи, *stringendo* – женучи, стискаючи, *ritenuto* – стримуючи, *rallentando* – сповільнюючи.

В українській музичній термінології самостійно використовують прикметники рідко (*альтовий*, *інструментальний*, *консерваторський*, *мелодичний*, *мелодійний*, *пісенний*, *симфонічний*, *скрипковий*),

але часто вживають їх як елементи складених термінів (*абсолютний слух, велика секунда, гармонічний мінор, мала терція, мелодичний лад, хроматична гама*). Прикметники у складі музичного складеного терміна втрачають свою якісну ознаку і здатність утворювати ступені порівняння. Виражають вони не якісну ознаку, а здебільшого антонімічні або родо-видові відношення між поняттями: *велика терція, мала терція; гармонічний лад, дорійський лад, лідійський лад, мелодичний лад, фригійський лад*.

Складовою частиною аналітичних музичних термінів можуть бути порядкові числівники (*перший голос, друга скрипка, третій ступінь, тридцять друга нота, шістнадцята пауза*).

Несловесними засобами вираження спеціальних наукових понять є **графеми-символи**, особливостями яких є «абсолютна відносність, штучна узвичаєність і свідоме закріплення» [6, с. 8]. Це структурний тип особливого виду, оскільки до нього входить словесний знак (термін) і власне графічний символ цього знака. Несловесні позначення є заміниками термінів, вони символізують те саме поняття, що й терміни.

Графічні знаки вживають переважно в нотному письмі, причому інколи поряд стоїть і словесний знак. Символи використовують для позначення таких музичних понять: ключів, знаків альтерації, пауз, знаків-мелізмів, динамічних відтінків, нотних знаків, штрихів, тактових розмірів та інших знаків скорочення нотного письма (* – *відпустити педаль*, . – *крапка*, # – *дієз*, b – *бемоль*, x – *дубль-дієз*, bb – *дубль-бемоль*, tr~ – *трель*, pp – *піанісимо*, p – *піано*, mp – *мецо-піано*, ff – *форте*, f – *форте*, mf – *мецо-форте*, o – *ціла нота*).

Несловесні позначення є короткими та зручними у використанні поняттєвими згустками, тому їх широко застосовують у музичній термінології.

Отже, музична термінологія представлена різними за структурою одиницями. Словесними засобами вираження наукових музичних понять є терміни-однослови (непохідні, похідні афіксальні, похідні складні, аббревіатури) і терміни-словосполучення (вільні та зв'язані). Самостійно і як елементи складених термінів вживають іменники, дієслова та прикметники; особливістю музичної термінології є наявність прислівників (що не характерно для інших терміносистем), які позначають темпи, характер і способи виконання, динамічні відтінки; у межах складених термінів використовують числівники. Широкого застосування в українській музичній термінології набули несловесні позначення (графеми-символи).

1. Даниленко В. *Русская терминология: опыт лингвистического описания* / В. Даниленко – М.: Наука, 1977. – 247 с. 2. *Етимологічний словник української мови: [у 7 т.] / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні / [ред. О. С. Мельничук, уклад. Р. В. Болдирев]. – К.: Наук. думка, 1983–1989. – Т. I–IV. – (Серія «Словники України»).* 3. Галенко И. Г. *О некоторых особенностях составных слов* / И. Г. Галенко // *Вопросы русского языкознания*. – Львов: Изд-во Львовского университета, 1960. – Кн. 4. – С. 60–74. 4. Крыжановская А. *Сопоставительное исследование терминологии современного русского и украинского языков: проблема унификации и интеграции* / А. Крыжановская. – К.: Наук. думка, 1985. – 204 с. 5. Ахманова О. *Словарь лингвистических терминов* / О. Ахманова. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с. 6. Даниленко В. *Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов* / В. Даниленко // *Исследования по русской терминологии*. – М.: Наука, 1971. – С. 7–67.